

Чўлпон XX аср ўзбек шеърятининг энг йирик вакили. У ўткир шеърятчи, юксак таржималари, кучли драмалари, мумтоз романи ва куюнчаклик билан ёзилган публицистик маколалари ҳамда жанговар ижтимоий фаолияти билан ўзбек адабиёти, ўзбек маданияти ва ўзбек миллий тафаккури ривожига ўзининг улкан хиссасини кўшди. Адабиётга маърифатпарвар сифатида кириб келган Чўлпон озодлик, тенглик, адолат, мустикалликнинг кўркмас куйчиси ва зулм, ёвузлик, босқинчилик, талончиликнинг ашаддий душмани сифатида шухрат қозонди, хатто, «чўлпончилик» деган йўналишнинг сардорига айланди (совет мафкурачилари «чўлпончилик» иборасини аслида салбий, яъни «миллатчилик» маъносида кўллаган, хақиқатда эса у миллатпарварлик, адолатпарварлик тушунчасини ифодалаган).

Чўлпон шоирнинг тахаллуси бўлиб исми-фамилияси Абдулхамид Сулаймоновдир. У 1897 йилда Андижон шаҳрининг Катортрак маҳалласида дунёга келди. Шоирнинг синглиси Фоика ая, «Абдулхамиднинг йили сак эди, демак, 1898 йилда тугилган», дейди. «Садои Туркистон»-нинг 1914 йил 18 апрель сонидида Абдулхамид имзоси билан «Туркистонлик кардошларимизга» ва 24 сентябрь сонидида «Маорифпарвар» бобомиз мухтарам Исмоил Гаспиринский хазратлари хақида таъзияномамиз» деган шеърлари босилади. Биринчи шеър остига Абдулхамидни 15 ёшда, иккинчи шеър остига 16 ёшда, деб кўйилган. В. Ян томонидан «Катта совет комуси» учун ёзилган мақолада (улар дўст бўлишган, мақоладаги далилларни бевосита Чўлпондан сўраб ишлатган) ва НКВД хужжатларида 1897 йилда тугилган дейилган.

Чўлпоннинг отаси Сулаймон Мулла Мухаммад Юнус ўгли ўз даврининг илгор, ўқимишли зиёлиси бўлган. У аввал дехкончилик билан шугулланган бўлса-да, кейинча савдо-тижорат ишлари билан машгул бўлган, Сулаймон баззоз деб ном чиқарган. Гарчанд у рухоний бўлса-да, жаҳолатга қарши турган, вақтли матбуотни мунтазам ўқиб борган, шеърлар битган, газалларига «Расво» тахаллусини кўйган. Абдулхамидни ҳам мулла қилмокчи бўлади, эски мактабда, сўнгра мадрасада ўқитади. Бўлгуси шоир рус-тузем мактабида таълим олиб, рус тилини ўрганади. Абдулхамиднинг онаси Ойша аянинг саводи бўлмаса-да, ўткир зехнли, халқ ижодини яхши билган шуурли аёл бўлган. Чўлпон ўша вақтда Тошкентда, Самарқандда, Козонда, Бокуда ва Туркияда чиқиб турган газета, журналларни ўқиб борган. Исмоил Гаспиринский, Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Хамза, айникса, Фитрат асарларини, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ўрганади, улардан рухланади. «Улуг хинди» мақоласида ёзишича, Чўлпон, Навоий, Лутфий, Хусайн Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фуркат, Муқимийдан тортиб Боту, Гайратий, Олтой, Ойбек, А. Кодирий, Авлоний, Тавалло, Сиддиқий, Хамзагача ҳар хил даражадаги ва йўналишдаги ижодкорларни, шунингдек Тўқай, Х. Жовид, Алиф Сайфи, Ризо Тавфик, Яхё Камол, Тагор каби хинд, озарбайжон, турк, татар ёзувчиларини ўқийди-ўрганади. Булардан Ризо Тавфик, Яхё Камол, айникса, Тагор дилига яқин туюлади.

Чўлпоннинг сиёсий онги, ижтимоий қарашлари ва миллий бадиий тафаккурининг ўсишида унинг ижтимоий ҳаётда фаол иштироки муҳим аҳамиятга молик бўлди. Барча вақтли матбуотларда ўз мақолалари, фельетонлари, шеърлари билан иштирок эта бошлайди. Аҳмад Закий Валидий Чўлпоннинг 1917 — 1918 йилларда Бошқирдистонда ҳукумат раисининг қотиби бўлиб ишлаганини айтади. 1919 йилда Фарғонада чиқадиган «Янги Шарк» газетасида ишлайди. 1921 — 1922 йилларда «Ахбори Бухоро» газетасида муҳаррирлик қилади. 1923 йилда Андижонда «Дархон» газетасида масъул муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлайди. 1924 йилда Москвада ўзбек маориф уйида ўзбек театр студияси ташкил этилади. Унда А. Хидоятлов, Л. Назруллаев, Уйгур, Е. Бобожонов, М. Мухамедов, С. Эшонтўраева каби ёшлар таълим олишган. Чўлпон шу студияда раҳбар, адабий эмакдош сифатида ишлаган, «Ревизор», «Маликаи Турандот» асарларини таржима қилиб берди ва ўзбек артистлари уларни сахналаштирди. Студия талабалари 1927 йилда ўқишни тамомлаб Тошкентга қайтишди. Москвада катта ижодий муҳитда сиёсий онги ва эстетик диди ўсиб, камол топиб келган Чўлпон большевиклар учун янада хавфлироқ туюла бошлади. 20-йиллар бошларида Чўлпонга қарши бошланган кураш энди авжига чиқди, матбуотда кетма-кет уни миллатчидан олиб миллатчига солишди. Олим Шарафиддинов «Чўлпон йўқсул халқнинг шоири эмас. У — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир», деди. 1927 йил 4—5 октябрда Ўзбекистон маданияти ходимлари II курултойи бўлади, унда Чўлпонни ҳатто Акмал Икромов ҳам танқид қилади, курултойдан у хайдаб чиқарилади. Чўлпон шу курултой раёсатига мактуб ёзиб, «ўз хатоларимга ўзим тушундим. У ёзган нарсаларим ва сўзлаган сўзларим камбағал ва йўқсуллар душманларининг фойдасига хизмат қилганини билдим», деб йўқ айбини бўйнига олади ва театр соҳасида ишлар қилиб «айбини ювишга» ваъда беради. 1928 йилда «Замона хотини», яъни «Муштумзўр» пьесасини шу ваъдасини устидан чиқиш учун ёзган эди.

Чўлпонга бўлган хуруж, тазйик кучайса кучаядики, лекин сусаймайди. У Файзулло Хўжаев маслаҳати бўйича 1932 йилда Москвага кетади ва у ерда СССР Халқ Комиссарлари Кенгашида таржимон бўлиб ишлайди. Чўлпон 1923 йилда Солиха деган

кизга уйланган эди, шоир ўзидан фарзанд бўлмаслигини аниқлаганидан сўнг унга жавоб беради ва 1932 йилда Москвада Екатерина Ивановна деган аёлга уйланади. Солиха бошкага турмушга чикиб, тўккиз фарзанд кўради.

Чўлпон шеър ёзадими, пьеса ёзадими ёки романми — нима ёзса, матбуот уни дўппослайверади. Хатто унинг махорат билан таржима килган «Хамлет» ёки «Она» романларини ҳам кадрламайдилар. 1937 йил 7 — 8 апрелда Ўзбекистон ёзувчилар Уюшмасининг мажлиси бўлади. Чўлпон сўзга чикиб имкони борича меҳнат килиб, янги асарлар ёзгани, кўплаб таржималар килгани, бироқ улар адолатсизларча танкид килинганини айтиб, «мен миллатчи эмасман», дейди. Бу вақтда Чўлпон Хамза театрида адабий эмакдош эди. «Муштум»да ҳам адабий ходим эди. Чўлпон совет тузумини, компартияни, Ленинни мактаб «Соз» тўпламини чиқарди, «Жўр» тўпламини нашрга топширди, «Кеча ва кундуз» романида ўтмишни фош этди, «Борис Годунов», «Она» каби асарларни таржима килди, «Замона хотини» пьесасида аёллар озодлиги масаласини химоя этди. Лекин уринишлари уни фожиадан саклаб қололмади. 1937 йилда уни хибсга олишди, 1938 йил 4 октябрда отиб ташлашди.

Чўлпонда ижод туйғуси эрта уйғонди. Хали талабалик йилларидаёқ унинг шеър, мақола, фельетон ва хикоялари матбуотда кўрина бошлади. 1914 йилда унинг «Бизнинг халқ» шеъри, «Курбони жаҳолат» хикояси, «Дўхтур Мухаммадёр» хикояси («Садои Туркистон») ва «Мадрасаларимиз аҳоли» («Садои Фаргона»), «Мактаб» («Садои Туркистон») каби мақола, хабарлари босилди. Буларда маърифатпарвар ёзувчи сифатида кўринади. Чўлпон бадиий адабиётнинг вазифаси халқни жаҳолат уйқусидан уйғотиш, жамиятнинг ривожига ва инсон барқамоллигига халакит берувчи иллатлардан халос бўлиш — рухий, маънавий фориғланишдан иборат деб билди. У «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 15-сонидан босилган «Адабиёт надур?» мақоласида «Бас, масала бу тарик экондур, хаётимизнинг бетўхтов ҳаракат килиб турмоғи учун сув, ҳаво нақадар зарур бўлса, кундалик маишатимиз йўлида руҳимиз ва вужудимизни захматқаш фалакнинг қора қирлари, аччиқ қурумларидан ювиб турмоқ учун адабиёт шу қадар зарурдир», дейди. «Қор кўйнида» хикоясида қари қолган учинчи хотин килиб берилган ўн етти яшар Шарофатнинг қора қуни — қора тақдирини кўрсатади. Тўй бўлиб ўтган кўчани «қоп-қоронғи жимжит бир ғўристон», «бу кеча худди эшон бобонинг кўнглидек бўлиб қолган», деб таърифлайди. Мамат қоровул бу фожиали ҳолни «Дунё ўзи шу қадар тесқари дунё экан... қоланинг устига қор ёғди», дейди. Чўлпон ижодига фожиали мавзу шу хикоясидан қириб қелди ва охири-оқибатда ижодининг ўқ томирига айланди. Фожиали вазият, фожиали муҳит ва шароит, фожиали қаҳрамонни тасвирлаш унинг шеъриятию, хикоя, пьеса ва романининг марказий масаласига айланди. «Курбони жаҳолат»ни ёзганда Бехбудийнинг «Қадарқуш» пьесаси юртда жуда машҳур эди. «Қадарқуш» фарзанднинг ўғирлик йўлига қириши ва оқибатда ўз отасининг қотилига айланишининг сабаби жаҳолат ва илмсизликка боғланган эди, бир ўринда қурбони жаҳолат бўлди, дейилади. Чўлпон хикоясида ҳам ўғирлик қилган йигит, унинг қасофатига айбсиз йигитнинг ўзини ўлдириши ҳақида хикоя қилинади. Шу жаҳолат қурбони Эшмурод «Биз одам бўлмаймиз... Битамиз... Инкироз бўламиз... Ох жаҳолат. Жаҳолат, битдук, битдук. Ўлдук... тирилмайман....», деб фикрлайди. Чўлпон кейин ҳам «Ойдин кечалар» (1922), «Новвой киз» (1927) каби хикояларни ёзди. Булар бадиий жиҳатдан пишиқ. Аммо илк қатта хикояси «Дўхтур Мухаммадёр» хикоясида қолоқлик, жаҳолат танкид қилиниб, илм орқали бахт-саодатга эришиш мумкинлигини кўрсатувчи бу хикоя эса бадиий жиҳатдан суст. Унда публицистик тафаккур устун, ёзувчи гоёси

кахрамон такдирига, образ магзига сингдирилмаган. Албатта, бу хикоя Чўлпон ижодининг илк даври, илк боскичига мансуб.

Дарвоқе, Чўлпон ижодий йўлини бир неча боскичга бўлиш мумкин. Хаётдаги воқеалар, таъсирида унинг дунёкараши, нуктаи назарида ўзгаришлар юз бериб турди. Биринчи боскичи ўша маърифатпарварлик, жаҳидчилик руҳидаги асарларини ўз ичига олса, иккинчи боскичи Октябрь тўнтариши кунларида ёзган шеърларидир. Чўлпон Октябрь инкилоби халққа орзу қилинган озодликни, тенгликни, мустақилликни беради, деб умид қилди ва ишонди. Унинг «Кизил байрок» (1917), «Шарк нури», (1918), «Кизил байналмилал» (1920) каби шеърлари шу руҳга йўғрилган. Кўп ўтмай ўйлаган орзулари сароб бўлиб чиққанлигини англади. Юртда мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракати авж олди. Чўлпон бу курашдан гоят руҳланди, зулм, босқинчилик, тенгсизликни фош этиб, чин озодликка чақирди. «Пўртана», «Ёруғ юлдузга», «Тортишув тонги», «Халк», «Мен кочмадим», «Бузилган ўлкага» (булар 1920-1921 йилларда ёзилган шеърлар бўлиб, шу йўналишдадир). Тўртинчи боскичдаги шеърлари 1921-1923 йил ўрталарига тўғри келади. Бу даврда босмачилик ҳаракати мағлубиятга учрай боради. Шундан сўнг Чўлпон «Амолимнинг ўлими», «Ёнгин», «Кураш», «Виждон эрки», «Кўзгалиш», «Кўнгиш», «Бас энди» каби шеърларини яратади. 1923 йилга келиб Туркистонда «босмачилик» ҳаракати тор-мор этилади, шу туфайли Чўлпон руҳий таслим йўналишидаги шеърларини ёзади. «Сомон парча», «Хазон» (1923) шеърлари мана шу бешинчи боскичга доир. Шоир ижодининг олтинчи боскичи эса, унинг совет позициясига ўтиши, «кизиллашиши» давридир. «Созим», «Мен шоирман», «Ўн олти», «Октябрь», «Яна олдим созимни», «Янги мен» каби шеърлар ана шу руҳдаги асарлардир.

Ҳақиқий ижодкор яратган образларда калбининг таржимаи холини ҳамда у мансуб бўлган халқнинг хаёт йўлини ўқиш мумкин. Агар Чўлпон образларига назар ташланса, Октябрь инкилобига болаларча самимий ишонишидан тугилган романтик шеърларидан тортиб, то умидларининг сароб бўлиб чиққан пайтларидаги мунгли, фожиавий руҳдаги шеърларигача, халқни ёвдан ўч олишга, эзгу ният учун жонини қурбон қилишга қорловчи ва ниҳоят руҳий тушқунликка тушган муҳит, замон — тузум ҳукмига таслим бўлган онларидаги кайфияти — ҳолатигача билиш, сезиш мумкин. Чунки Чўлпон ўзини халқнинг бир зарраси, унинг дилининг ифодачиси ва унинг халоскори деб ҳис этар эди. У ниҳоятда таъсирчан, эҳтиросли, қайноқ, ёниқ шоир эди. Унинг ўз ибораси билан айтганда, «туйғуси сел шоир» эди, инсоннинг «руҳига қириш»га муваффақ бўларди. Чўлпоннинг хамлетона руҳдаги — «Улуг, каттик ағдарувчи бир кураш. Ё бор бўлиш, ё йўқ бўлиш: йўқ яраш», деган мисралари эътиборга лойиқ. Чўлпон ўз виждонини «илохий виждон», севгисини шунчаки муҳаббат эмас, балки «илохий муҳаббат», дейди, юртини, халқини шунчаки яхши кўрмайди, балки «факат Мажнун бўлиб севади» ва «бошимни у учун дорга кўяман», дейди, душманининг қудратини ҳам яхши билади ва шунинг учун «улуг ёв» дейди. Чўлпон воқелиқдан, хаётдан қандай каттик таъсирланган, қандай ҳолатга ва кайфиятга тушган бўлса, айтайлик ё каттик қаҳрланса, ё чексиз изтиробга тушса, ё руҳи инкилоб қилса, шу ҳолатини, шу кайфиятини борлигича шеърга қўчиришга эришади. «Мен шоирми?» шеърида «Шундай гўзалликни, аттанг, агар мен расом бўлсам эди, чизиб берардим», «хар бир тушунчани ёза олмагач, расомдек хаёлга чиза олмагач», «шоирлик менда бир соями дейман», дейди. Аслида Чўлпон инсоннинг руҳий ҳолатини равшан чизиб берувчи, хар бир тушунчанинг ҳам суратини ола билувчи буюқ расомдир. Шеърларининг ўқувчини сеҳрлаб, мафтун қилиб қўйишининг боиси шу ерда. Унинг аксарий шеърлари ё ўзининг — «Мен»нинг бевосита дардини изҳор этади ёки

кўпроқ иккинчи шахсга каратилиб, ҳам унинг, ҳам сўзловчининг рухияти, кайфиятини ифодалайди. Шунинг учун очик, самимий, рост ва гоҳ сўроқ, гоҳ мурожаат, гоҳ ундов, гоҳ суҳбат оҳангини олиб туради. Такрор ва синонимлар, ҳар хил таъкидларнинг кўплиги ҳам шу туйғуни, ниятини мукамал бермогидан, «Киз кўшиги» шеърида банднинг бешинчи мисрасида «Кора кунлар тушди менинг бошимга» деган жумланинг факат биринчи сўзи алмаштирилиб, ҳар сафар такрорланиб келади (ёмон, огир, кийин, конли, ўтли, ёрсиз кунлар тушди менинг бошимга) ва киз ҳолатини бор бўйича гавдалантиради. «Кизил байроқ»да, «Энди кора якин келмас нурлар сачратган окка», деган мисра бор. Чўлпон зулми, адолатсизликни, тенгсизликни, бахтсизликни кора рангда ва эзгулик, поклик, бахтиёрлик, адолатни ок рангда идрок этади. Бу шеърни ёзган пайтида Октябрь инкилоби халкни кора кундан — ўтмишдан, бахтсизликдан ҳалос этди, деб тушунган эди. Кўп ўтмай бу шодлиги шунчаки бир сароб, ҳаёл бўлиб чикканини сезади ва энди ўзбек халқининг кайтадан бахтсиз бўлиб қолганини ифодаловчи «кўланка», «булут», «парда», қисқаси «кора» образи янгича маънода фаоллашади, бу образлар то «Кеча ва кундуз» романи ёзилгунча шу маънода кўлланади. Бу роман ёзилган пайтда Чўлпон рухий енгилган, совет тузумига таслим бўлиб, яна ўтмишни қоронгу, яъни кеча тусида идрок этишга мажбур бўлган эди. Чўлпон романи «Кеча ва кундуз» деб, «Кема» қисмида ўтмишнинг қоронгу манзарасини қизган бўлса (ёзувчилик таланти билан қоризмнинг мустамлақачилик башарасини ҳаққоний очган ва ўзбек халқи орасида миллий уйғониш юз бераётганини кўрсатган бўлса), ёзилмаган ёки ёзилган бўлсада топилмаган «Кундуз» қисмида, эҳтимол, халқнинг Октябрь инкилобидан кейинги ҳаётини бахтиёр кўринишда бермокчи ва шу йўл билан ўзини таъкиб-сиртмоқдан саклаб қолмокчи бўлгандир. Чўлпон «Кеча» романида ўша тузумни «сиқик мухит», «қишанли жамият», «қоронги мухит» дейди, бир қахрамони «кеча-қундуз ишлаб қорнинг тўймаса, бу қандай қамон бўлди?» дейди. Чўлпон «Кизил байроқ» шеъридаги Октябрь инкилоби халқнинг қора қунини ёруғ қилди, деган фикрдан тезда қайтади: юртда авж олган қалончилик, қиргин, бузғунчилик, адолатсизлик, тенгсизликни кўргандан кейин икки ўт ичида қолади, ўртанади, ёнади, йиглайди. Энди «ўшал эски, жароҳатли қалбини сатрларнинг наштарила тилади», «йигловчи қолғувлари-ла» ўша қожиали мухитни таҳлил қилади:

Бир қўз йўқми қонли ёши қоммаган,
Бутун қўнгил умидсизми, синикми?
(«Ёнгин»)

Ёки:

Қўз ёшимда ювсам
Юртнинг бағрини,
Тилим билан сўрсам
Оққан қонини...

Конли кунлар тушди менинг бошимга.
(«Киз кўшиги»)

Чўлпонни ўша 20-йиллари йиглоки шоир, деб тилини кисишган, ижодини бўғишган. Ёнаётган юртини кўриб туриб, халк бошига тушган катта фожианинг гувоҳи бўла туриб, фожиавий шеърлар ёзмасдан иложи йўк эди.

Чўлпон Тагор тўғрисидаги мақоласида унинг бошига тушган кулфатни — аввал биродарининг хотини, кейин ўзининг хотини, икки кизи, икки ўгли ва отаси ўлганини айтиб туриб, бундай дейди: «Тагорга ўлимнинг зарбаси ҳам жуда каттик бўлгон. Шунинг учун унинг асарларида ўлим тўғрисида кўп учратиларди». Мана, Чўлпон ўз кўз ёшларининг сабабини — ижодининг фожиавий пардада бўлганлигининг сабабини қандай равшан очиб беради. Чўлпон халкни бир жигаридек хис этган ва унинг фожиаларини ўз бошига тушган фожа деб билган. Чўлпон «Менинг ўйимми кора? Ёки юрт кўкида булут?» «Йўкса унга мангуликми кора тун?» деяр экан, ўз танкидчиларига жавоб бергандай бўлади, яъни уни йиглатган юртдаги ахвол эканлигини таъкидлайди. Шоир зулмга бутун халк қаршидир, яъни «халк истаги: озод бўлсин, бу ўлка, кетсин унинг бошидаги кўланка» дейди. Чўлпон халкни озодликка, мустикаликка чакирувчи жарчига айланади: янги тузумни бир қишан ва халқимизни кул тарзида идрок этади.

Тириксан, ўлмагайсан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан,
Қишан қийма,
Бўйи эгма,
Қи сен ҳам хур тугилгансан.
(«Кўнгил»)

Чўлпоннинг «Гўзал Фаргона», «Бузилган ўлкага» шеърлари шу қадар халқ орасига кенг ёйилдики, унга шу қадар катта рухий мадад бердики, совет тузумининг химоячилари бу асарга қарши қанчадан-қанча шеърлар, мақолалар ёғдиришди (Гайратийнинг «Тузалган ўлка» қабри). Бироқ шеър озодлик мадҳиясига айланиб кетди. Боймирза Хайит бундай ёзади:

. «Миллий кўмита (Олмонияда тузилган Миллий Туркистон Миллий кўмитаси — С.М.) Чўлпоннинг «Гўзал Фаргона» шеъри ва унинг қуйи асосида бироз ўзгартиш билан миллий Туркистон миллий маршининг пайдо бўлишига ташаббусчи бўлди. Бу «Гўзал Туркистон» бугунги кунда чет мамлакатларда яшаган мухожирларимиздан бугунга қадар ажралмаган севиқли бир миллий қуй бўлиб хизмат этмақдандир...»

Чўлпоннинг образлари орасида «бўри», «қарга», «бой-қуш», «шайтон» қабри рамзлар тез-тез учраб туради. Қаранг: «Бўрилардан омон қутмақ тентақларнинг ишидир», «Кўнгил қабри йиқик қулар, қишлоқлар бойқушларга бузук қўксин очганми?». Бу образлар остида шоир рус халқини эмас, балки рус босқинчиларини, большевикларни,

чоризм сиёсатини давом эттирувчиларни фош этмокчи. Чўлпон рус халки, рус адабиёти ва маданиятини гоят севар, кадрлар эди: рус тилини зўр билган, рус ёзувчиларининг шоҳ асарларини ўзбекчага ағдарган, рус аёлига уйланган. «Кеча ва кундуз» романида рус аёлининг ижобий образини яратган ва х.к.

«Аслида большевизм Чор Русиясининг Туркистон сиёсатини мураккаб равишдаги давомидир, — деб ёзади Боймирза Хайит. — Биз бу ерда нима учун бундай фикрда бўлмокдамиз, дейилган саволга жавоб бериш ўрнига мужоҳид ва шаҳид шоиримиз Чўлпон шеърларидан бир байтини хотирласак, масала аниқ бўлса керак, деб ўйлаймиз: Чўлпон шундай ёзган эди:

На исён, на тўлқин, на тўфон, на ўт.
Кўзимда огир бир таслим нури бор.
Эй ўтли кечмишим, юзингни беркит,
Сенда шайтонларнинг хаксиз зўри бор.

Миллатимиз Чўлпон оркали билдирилган туйғуни кўп вақтдан бери англаган эди. Миллатимиз шайтонларнинг зўрлигидан кутулмок йўлига кирди. Туркистон Русияни истило этмади, аксинча Русия Туркистонни ишғол этди. Бунинг билан икки халқ орасида тарихий рақобатлар бошланди. Рус миллати империалист эмасдир. Аммо унинг империалистик табиатини ташиган вакиллари бутун дунёдаги империализмнинг устозларидир. Русиянинг шундай бир тўдаси Русиянинг ҳам хокимидир. Туркистон Русиянинг Салтиков-Шчедрин айтганидек «абдий ейдиган, лекин тўймаган» («вечно жирюших, но не сытых») табиатидан кутулмокни истайди. Туркистон ҳеч бир вақт рус халқининг душмани бўлмагандир».

Чўлпон худди шу позицияда турди. Чўлпон ҳам рус халқининг душмани бўлмаган, аксинча унинг маданиятини, эркилик руҳини ўзбеклар орасида тарғиб этган. Аммо босмачилик даврида золим большевик руслар элни шафқатсиз кирди, талади. Туркистон Халқ Комиссарлар Кенгашининг раиси К. Отабоев 1922 йил 18 июлда Туркистон коммунистларининг тўртинчи пленумида қилган докладыда Кўконга дашноқлардан тузилган отряд юборилганини айтади. Улар савдогарлардан тортиб шаҳарнинг оддий қосибларигача ҳаммасининг бор-будини тортиб олади, ўзларини отиб ўлдиради, мачит-мадрасаларни, Куръони Каримни ёндириб юборадилар, хатто намоз ўқиётганларни ўққа тутадилар, хотин-халажларни зўрлайдилар, қози-уламоларни хибсга оладилар, дехқонларнинг овқатидан тортиб уруглиқларигача ҳаммасини тортиб оладилар. Шу тўғрисида «бутун омма совет тартибига қарши кўзғолон кўтарди», дейди Отабоев. Чўлпоннинг большевизмга, рус босқинчилиқларига қарши исёни қонуний ва адолатли эди:

Кўлимда сўнги тош қолди,
Ёвимга отмок истайман.

Кўзимда сўнгги ёш колди,
Амалга етмок истаيمان.

Бу кахрамон, жасур шоирнинг рост сўзлари эди. Хаёт, вокелик шу кадар кайнок, алгов-далговли эдики, бу холат Чўлпон шеърларида «денгиз», «тўлкин», «пўртана», «киёмат» каби образларни тугдирди. «Канот» образида эса эрксизлик ва озодлик учун интилиш туйгусини беради: «Менда канот бор, лекин боғланган», «Чарчаган канотим куч сезди» дейди. Шоирнинг «чечак», «кўклам», «бахор», «гул» образларида ҳам унинг олий орзу-армони — озодлик, мустакиллик туйгуси ётади. Махмудхўжа Бехбудий хотирасига ёзган шеърида «Азиз отам, кўлимдаги гулларнинг мотам гули эканини билмайсан, шодлик гули кўпдан бери сўлганин», дейди «Кўклам билан юртимга ҳам бир кўкариш келсайди», деб орзу қилади. Шоирнинг «тилак юлдузи», «нажот юлдузи», «чикадиган куёш» иборалари остида ҳам унинг умиди ётади.

Чўлпоннинг калби, орзу-армони шеърлятигагина эмас, балки бутун ижодига сингиб кетган эди. Хатто «Хамлет» ёки «Она» романи таржимасида ҳам Чўлпоннинг эрк, адолат, одамийлик ва хақиқатга бўлган чексиз ташналиги мавж уради. Зероки, бундай асарлар худди шундай рух билан Чўлпонни мафтун этган эди.

Чўлпон ўнлаб драмалар ёзди, кўплари ўз вақтида сахналаштирилди. Афсуски, уларнинг талайгинаси босилмаган эди, кўлёмалари ҳам йўқ бўлиб кетган. «Бой», «Халил фаранг», «Чўпон севгиси», «Чўрининг исёни», «Узун кулок бобо» каби сахна асарларини ёзган. «Ўртоқ Каршибоев» пьесаси кўйилганда матбуотда кизгин мунозаралар бўлган. «Ёркиной» пьесаси нашр этилган, 1992 йилда Чўлпоннинг «Замона хотини» (ўз вақтида «Муштумзўр» сарлавҳасида сахналаштирилган) асари топилиб нашр этилди. Чўлпон В. Яннинг «Хужум» пьесасини ўзбек тилига таржима қилиш ва қайта ишлаш, тўлдириш орқали ҳам ўзбек театри шухратини Москвада ёйилишига ўз улушини қўшди (1930 йилда Москвада ўзбекистонлик артистлар уни намоёйиш қилди ва ижобий баҳолади). В. Ян ўз «Қундалиги»да «Хужум»ни биз Чўлпон билан бирга ёзганмиз», деб таъкидлаган. Асар тили гоёй жозибали, халқ қўшиқларига бой, ҳазил, мутойиба, аскиялар сингдирилган унга. 1921 йилда сахна юзини кўрган «Ёркиной»ни танкидчилик найза билан кутиб олган ва хатто «бугундан бошлаб пролетариат сахнасидан кўтариб ташлансин», деб ҳукм қилинган эди матбуотда. Аслида эртак асосида ёзилган бу асарда зулм, адолатсизлик, эрксизлик, конхўрлик каттик танкид қилиниб, унга қарши фаол курашган одамлар улугланган, адолатли, фозил тузум, адолатпарвар шох, чин севги-садокат идеали олға сурилган эди. Ёркиной ва Пўлатлар адолат учун курашчилар тимсоли сифатида берилади. «Замона хотини» (1928) пьесасида аёллар эрки ва уларнинг жамиятни бошқаришдаги иштироки масаласи кўтарилган бўлса-да, асар моҳиятида адолатли тузум, хақиқатпарвар ва инсонпарвар жамият орзуси ётади. Бош кахрамони Раҳима хола тили орқали Чўлпон «Билингни, ҳукумат чирог: сизнинг кўлингизда ўғирликка ишласа, менинг кўлимда тўғрилиқка ишлайди», деб ёзади. Кахрамонлардан бири «Қандай қилайлик шуларнинг кўлида кул эканмиз», бошқаси «илоҳим, ер ютсин большевойни. Хаммани кон қашатиб кетди. Бу ҳукумат ўзининг амалдорини ҳам ҳеч аямайди. Қанча катталарни ўзи отиб юборди» дейди. Кўриниб турибдики, Чўлпон ўша тузум, ўша тартибга жуда танкидий ёндашади, ўзи каттик тазйиқда бўлса ҳам хақиқатни айтишдан қайтмайди. Чўлпоннинг жамият, тузум қандай бўлиши керак, халқ қандай яшаши кераклиги ва зулм,

зўравонлик, тенгсизлик, мустакиллик хусусидаги карашлари унинг «Кеча ва кундуз» романида янада кенг, атрофлича ўртага ташланди. Биринчи жаҳон уруши пайтидаги Туркистон халкининг ахволини, турмуш тарзини, чоризм мустамлакачилигининг мудхиш окибатларини, чор амалдорларининг маънавий бузуклигини ва халкнинг зулмга, зўравонликка қарши исёни, маърифат, нурга интилишини акс эттирган бу роман Чўлпон талантининг яна бир ёркин киррасини намойиш қилади. Романдажадид Шарафиддин Хўжаев Мирёкубга чор амалдорларини назарда тутиб: «Биз буларни ёмон кўрамиз. Булар — бизнинг душманлар», «Бизнинг мамлакатимизга рус ҳукумати бир «мустамлака» деб қарайди, яъни мамлакатларнинг ўгайи сингари... Шу учун бу ерга яхши амалдорларни юбормайди», дейди. Чоризм вакили Нойиб тўра ҳам чоризмнинг инкироз сари юз тутганини хис қилади. У «буюк империя дахшатли тўлкинлар ичида зулматга, белгисизликка, йўқликка қараб кетаётир», дейди. Мирёкуб империянинг нима эканлигини сўраганда, Тўра подшоҳнинг девордаги суратини, сўнгра ўзини ва елкасидаги погонини кўрсатади. Чўлпон романда шу империянинг ҳалокат сари йўл тутганига китобхонни ишонтиради: биринчи жаҳон урушида Россиянинг толиқиши, мустамлака ўлкаларда маҳаллий халкнинг чор зулмига қарши исёнлар кўтаришини кўрсатади. Тўра юзлаб одамларни қириб ташлайди, қамокка олади, сургун қилади, қишлоқларни ер билан яқсон этади, оддий халкни одам ўрнида кўрмай, бой-амалдорларга ён босиши, миллат манфаатини ўйламайдиган лаёқатсиз, кўгирчок одамларни (Ақбарали қаби) раҳбар қилиб тайинлаши, ахлокий тубанлиги (Тўра ҳам бузук, хотини эса хизматкор Зуннун, кейин Мирёкуб билан ишрат қилади) ва х.к. Хатто кундошлар можароси билан тасодифан захарланиб хаётдан кўз юмган Ақбарали мингбоши ўлимини (унинг учинчи хотини Султонхон Зебини захарлаш учун тайёрлаган сувни тунда Зеби билмасдан эри Ақбарали мингбошига қириб қўяди) ҳам Зебини суд қилаётганда прокурор «Руия давлатига ва подшога садокат билан танилган одами» қасддан ўлдирган деб сиёсий тус беради ва Зебини ўлимга ҳукм қилишини талаб қилади.

Романда Чўлпон ўлканинг мустакилликка эришиши оясини («Кичкина миллатлар мустакил бир ҳукумат қуриб» яшаётганини айтади), туркий халкларнинг бирлашишида «тилда, фикрда, ишда бирлик» керак дейди ва иқтисодий бирдамликка эришиш учун шахсий ташаббусга, ишбилармонликка кенг йўл очиб бериш, эркин савдони ривожлантириш лозимлиги тўғрисида фикр юритади. Бу фикр-армонларни жаҳид Шарафуддин Хўжаев образи орқали, Мирёкуб тақдири орқали олға суради. Илғари Ақбарали мингбошининг суянчиги, айтиш мумкин, ақли, тили-забони бўлган, ниҳоятда эпчил, ишбилармон, аммо ахлокий бузук Мирёкуб жаҳид Шарафуддин Хўжаев билан суҳбатлашгач, жаҳидликни англайди, «кўзим очилди», дейди ва бундан кейинги хаётини жаҳидлар қаби миллат манфаатига бағишлашини айтади. Ёзувчи Мирёкубни унинг виждони орқали тергов қилади. Мирёкуб барча қилмиш-қидирмишларининг сабабларини айтади. Шу тергов ва кундалиқ дафтари орқали Мирёкубнинг, Марямнинг руҳиятида содир бўлаётган ўзгаришларни кўрсатиб беради. Бундай ўринлар драмага ўхшаб кетади. Дарвоқе, романда кўрсатиш, ҳаракат, сахнавийлик қучли. Ҳамма воқеа ва қаҳрамонларнинг ҳолати, хатти-ҳаракати, қураши бевосита кўз олдингизда намойён бўлади. Роман мустакил, аммо бир-бирини тақозо этиб турган сахналардан ташкил топгандай. Бу сахналар ўткир Драматизм билан сугорилган. Роман заминда фожиавийлик ётади. Асар бошиданок, табиат ҳам, Зебилар ҳам эркинликка талпинишади. Ёзувчи Зебини тутқун — қафасдаги қушга ўхшатади. У бир оз озодликка

чиккан кушдай кишлокда озод нафас олади ва худди шу ерда тузokka илинади — Акбарали мингбошига тўртинчи хотин бўлиб, кундошлар жанжалининг ўпконига тушади. Бойнинг учала хотинининг такдири ҳам фожиали, ўша тузум уларни ахлокий майиб килган. Зебининг суд килиниши жараёни романнинг энг юксак нуктасидир. Мустамлакачилар Зебини сиёсий жинойтчига чиқариб, Сибирга сургун килади. Зеби ўзининг айбсиз эканлигига каттик ишонади, бу содда киз суд кўйиб юборганда уйга қандай кетишини ўйлаб ўтиради. Хукми эшитгач, лол, қарахт бўлиб қолади ва уларга бўлган бутун ишончини йўқотади. Отаси Раззок сўфи аёлларга паст назар билан қарар ва бойлар, амалдорлар, айникса, пири эшонларнинг соясига салом берар эди. Зеби такдирини эшитиб, эшонга ёрдам сўраб боради, у ашула айтиб, хурсанд холда кутиб олади, далда бериш ўрнига уни сургун қилмаганликлари учун афсусланади. Шунда Раззок сўфининг кўзи очилади, унга қарши кўл кўтаради. Эшон уни дарра билан савалатиб, музлаган ховузга ташлатади. Кейинча сўфи барибир эшонни ўлдириб кетади. Зеби хажрида онаси ҳам жинни бўлиб қолади. Зебининг илк мухаббати ҳам гунчалигидаёқ ер билан яксон бўлади. Ёзувчи фожиалар ўтмиш — «кеча» туфайлидир, демокчи бўлади.

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи А. Кодирийнинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларидан кейин ўзбек адабиётида яратилган етук романлардан бўлиб қолди. Чўлпон шеърляти, прозаси, драматургияси ва бебаҳо таржималари доим маҳорат мактаби бўлиб қолади.

АМАЛНИНГ ЎЛИМИ

Кўнглимда йиглаган малаклар қимлар?
Шарқнинг оналари, жувонларими?
Қаршимда йиглаган бу жонлар қимлар?
Қуллар ўлкасинг инсонларими?

На учун уларнинг товушларида
Ўтган асрларнинг оханги йиглар?
На учун ёзмишнинг ўйнашларида
Хар юриш кўнглимни наштардек тиглар?

Қенглик ҳаёллари учдими кўқа
Бутун умидларни ёвларми кўмди?
Мангу тутқунликка қирдими ўлка?
Ҳаёлда порлаган шамларми сўнди?

Кечанинг жон олгич коронгулиги,
Наход юлдузини хаёлми билди?
Шунча туткунларнинг хакки, хаклиги
Бир ховуч тупрокка курбонми бўлди?

Охимнинг ўтидан чиккан шуълалар,
Шаркнинг кўкрагида бир топмасми?
Кўксимдан кисилиб чиккан наъралар,
Ухлаган дилларга кулиб бокмасму?

КЎНГИЛ

Кўнгил, сен мунчалар нега
Кишанлар бирла дўстлашдинг?
На фарёдинг, на додинг бор,
Нечун сен мунча сустлашдинг?

Хакорат дилни огритмас,
Тубанлик мангу кетмасми?
Кишанлар парчаланмасми,
Киличлар энди синмасми?

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан;
Кишан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен хам хур тугилгонсан!..